

З АЛАНСЬКОЇ ТОПОНІМІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Серед дослідників аланської проблеми ще й досі не існує єдиної думки щодо локалізації окремих угруповань середньовічних аланів-асів на території Східної Європи. Причина цього – розбіжність між повідомленнями писемних документів та недостатня вивченість означеного регіону в археологічному аспекті. Проте вирішити це питання можна завдяки наявності джерел топонімичного характеру. Порівняльний аналіз даних наративних документів, археологічних розкопок та топонімії дозволяє скорегувати деякі неточності та заповнити “білі плями”, які ще й досі існують у розробці проблеми. З’ясування означених питань ускладнюється тим, що за часів середньовіччя представники аланського етносу були відомими серед різних народів під різними назвами.

Останнім часом все більше прибічників знаходить гіпотеза, згідно з якою у IX–X ст., а можливо й пізніше, східноєвропейські алани-аси виступали у східних джерелах як буртаси [Lewicki 1965, 1–14; Pritsak 1978, 264; Добродомов 1980, 40; Афанасьев 1984, 39; Бушаков 1995, 38–40]. Топоніми, які містять у собі етнонім *буртас*, набули поширення на правому березі Середньої Волги (рис. 1). Як гадає О. І. Попов, назви місцевостей з іменем *буртас* зайвий раз свідчать на користь виділення прибульців-буртасів із загальної маси корінного населення [Попов 1973, 119]. Досліднику довелось досить-таки детально простежити розповсюдження буртаської топонімії на Волзі. Він відзначив майже повну відсутність цього типу найменувань на лівому березі Волги. Проте, на його думку, це не означає, що буртаси там зовсім не проживали. На правому березі Середньої Волги О. І. Поповим була зафіксована досить значна кількість найменувань типу *Буртас*, *Буртаси* тощо. Дослідник відзначив “значне топонімичне гніздо біля Казані на самій Волзі”. Найменування на місцевості, які містять етнонім *буртас*, доходять на півдні до Ульяновська (Симбірська – О. Б.), а на півночі – до території колишньої Нижньогородської губернії [Попов 1948, 200–203].

І. Г. Добродомов висловив припущення, що топоніми, які містять етнонім *буртас* – “це залишки кордонів, які склалися до моменту зникнення буртасів, коли асиміляція цього народу сусідами йшла від околиць до центру, де буртаси зникли в останню чергу” [Добродомов 1989, 18–19]. На цьому фоні значний інтерес становлять спотереження Б. О. Васильєва, який відзначив досить-таки широке розповсюдження буртаської топонімії у Мещерському краї, у місцях розселення татар-мішарів (рис. 1). Саме це дало йому підставу вбачати в нащадках буртасів татар-мішарів [Васильєв 1960, 206–207].

Цілком вірогідно, що про перебування аланів-буртасів на Середній Волзі можуть свідчити найменування на місцевості, які мають східноіранське (аланське) походження. Проте згаданий аспект проблеми ще недостатньо висвітлювався у дослідженнях лінгвістів і потребує подальшої розробки. У зв’язку з цим є сенс особливо виділити спробу І. Г. Добродомова пов’язати походження топоніма *Казань* з осетинським терміном *къæдзонагъ* – “закрут, заворот” [Добродомов 1990, 45–53]. І дійсно, якщо подивитись на карту (рис. 1), можна помітити, що місто Казань розташоване саме там, де Волга повертає на захід. Таким чином, дані топонімії свідчать, що буртаси являли собою прибульців на правому березі Середньої Волги і цілком ймовірно, що то міг бути народ східноіранського (аланського) походження.

Якщо найменування з основою *буртас* можуть співвідноситись з ранньосередньовічними аланами Східної Європи, то з більш пізніми іраномовними мешканцями східноєвропейських степів слід пов’язати топоніми іншого порядку. Із топонімичних

Рис. 1. Поширення бургаської топонімії на правому березі Середньої Волги

найменувань, які мали поширення у південноруських степах і на сусідніх територіях, є сенс виділити ті, в яких зафіксовано назву аланів-асів, що є наслідком їх стосунків з сусідами, а також назви на місцевості, які досить легко пояснюються з позицій осетинської мови.

Як відомо, найближчими сусідами середньовічних аланів були тюркомовні народи, серед яких етнонім *алан* не набув поширення, зате був добре відомий етнічний термін *ас* [Радлов 1893, 359, 535; Немет 1960, 4]. Завдяки цьому є можливість пояснити походження деяких гідронімів та топонімів Східної і Центральної Європи. До цих найменувань можна віднести назву річки *Оскал* (рис. 2), яку І. Г. Добродомов перекладає з тюркських мов як “річка асів”. Досить логічним виглядає його припущення, що “назва річки на честь проживаючого в її басейні народу більш природна в устах сусідів, ніж в устах цього народу”. Слід додати, що географічний термін *qol* (річка, долина) пов’язаний з тюркськими мовами і на ірансько-аланському ґрунті не простежується. На думку І. Г. Добродомова, в східнослов’янські мови тюркський гідронім *Asqol* потрапив тоді, коли перехід “о” в “а” у другому складі ще не завершився і фонема “о” за ступенем її відкритості наблизилась до слов’янського відкритого “о”, але не збіглася з “а”. Ця зміна була викликана злиттям двох складових частин словосполучення в одне складне слово. Початкове ж “а” у тюркському гідронімі *Аскал* було без наголосу і тому східні слов’яни сприймали його як “о” [Добродомов 1988, 81–91].

Крім цього І. Г. Добродомов зробив одне досить важливе спостереження щодо послідовності заселення басейну Оскола і сусідніх територій аланським і тюркомовним населенням. На думку дослідника, тюрки-булгари назвали цю річку на честь населення, яке передувало їх переселенню у ці місця. З цього можна зробити висновок, що аланська культура у цих місцях старіша, ніж болгарська [Добродомов 1989, 17].

Аналогічним чином І. Г. Добродомов охарактеризував назву річки *Ворскла*. У другій частині гідроніма *Ворс-кла* він також бачить той же тюркський елемент, що і в назві *Оскал*. Походження першої частини цього найменування він пов'язує з назвою сарматського племені *аорси*. Внаслідок цього гідронім *Ворскла*, на його думку, слід розглядати не інакше як “річка аорсів”. Вчений вважає, що “виходячи з наголосу на першому складі і появі на самому його початку префіксального (протетичного) “В” – ця назва була сформована на булгарському ґрунті” [Добродомов 1989, 17–18]. Проте щодо походження назви *Ворскла* існують й інші версії. Так, дуже поширеною виявилась думка, згідно з якою у першій частині наведеного гідроніма слід вбачати елемент, тотожний осетинському *ворс* – “білий” [Никонов 1966, 90; Фасмер 1964, 356].

Дуже великий інтерес викликає також припущення П. Буткова щодо походження згаданого Сигізмундом Герберштейном населеного пункту *Ахас* (*Achas*), який був розташований у степовому Подонні. Дослідник вважав, що доречно його пов'язувати з перебуванням тут аланів-асів [Бутков 1825, 329]. Дійсно, у XVI ст. європейський мандрівник про ситуацію у степах на півдні Східної Європи писав: “А між Казанню та Астраханню на великих просторах вздовж Волги й до самого Борисфена [Дніпра – *О. Б.*] тягнуться безлюдні степи, де мешкають татари, які не мають ніяких постійних поселень крім міст Азова та Ахаса, розташованого на Танаїсі [Дону – *О. Б.*] в дванадцяти [сто двадцяти – *О. Б.*] милях вище Азова, і крім розселених біля Малого Танаїса [Сіверського Дінця – *О. Б.*] обробляючих землю і маючих постійні поселення” [Герберштейн 1988, 181]. Щодо останніх населених пунктів, то є підстави вбачати в їх мешканців асимільованих татарами осідлих аборигенів степу, що підтверджується результатами археологічних досліджень. Проведені В. К. Міхеєвим розкопки свідчать, що розташовані у степах на берегах Сіверського Дінця поселення безперервно функціонували як господарські та торговельні центри з VIII по XIV ст., а, можливо, й пізніше [Міхеєв 1985, 17–23]. Інформація С. Герберштейна про Сіверський Донець, який “на відстані чотирьох днів шляху впадає в Танаїс [Дон – *О. Б.*]” та про те, що Ахас (*Achas*) вище Азова “на відстані чотирьох днів шляху” [Герберштейн 1988, 137, 181], дозволяє погодитись з думкою П. Буткова, що Ахас (*Achas*) існував біля гирла Сіверського Дінця [Бутков 1825, 329]. Дуже б хотілося вбачати в назві *Achas* спотворений термін тюркського походження – *Ak-as*, тобто “Білий Ас” [Радлов 1893, 88, 92–93, 535].

Можливо, наслідком перебування аланів-асів у степовому Подніпров'ї є тюркська за походженням назва річки, поселення та переправи *Кічкас*, розташовані поблизу о. Хортиці (рис. 2). Вперше Кічкас згадується у XVI ст. Про цю переправу йдеться у записках посланця німецького імператора Рудольфа II Еріха Ласоті та литовського письменника Михалона Литвина [Яворницький 1989, 116]. Досить цікавим, але недостатньо обґрунтованим є припущення О. М. Трубочова, який посилаючись на М. Р. Фасмера, бачить в цій назві тюркський термін *Küçik as* – “малий ясин, осетин” [Трубочев 1968, 255]. Таке припущення виглядає досить слушним через те, що в архівних документах XVII ст. Кічкас згадується як *Кучкас*. Так, у 1672 р. запорожці писали до Москви: “Татари перелазять Дніпро пониже Кодака в урочищі Кучкаси” [Акты... 1879, 15; 1885, 92, 123, 202]. Проте доречно зважити на те, що у “Літопису Самовидця” Кічкас називається *Кічем* [Літопис Самовидця 1878, 168], а термін *кічу* використовується у тюркських мовах для позначення переправи, броду [Радлов 1899б, 1413; Русско-татарский словарь 1984, 47, 397].

Досить сумнівною виглядає спроба В. І. Абаєва пов'язати походження назви сучасного міста – *Астрахань* з титулом хозарського військового начальника – *Ас-тархан*, тобто “тархан асів”. На думку відомого лінгвіста, поселення з назвою *As-tarhan* (*Астрахань*) могло виникнути саме там, де перебувала ставка ватажка асів [Абаєв 1958, 80]. Проте

результати аналізу писемних джерел не дозволяють підтримати запропоновану версію. За повідомленнями арабомовних авторів відомо, що Ас-тархан посідав досить почесне місце у Хозарській державі і брав участь у війнах хозар з арабами у VIII ст. Про існування його ставки у нас немає жодних відомостей [Артамонов 1962, 246, 357]. Більшість дослідників вважають, що виникнення сучасної Астрахані слід пов'язувати з поселенням Аштархан (Хаджитархан), яке виникло у XIII ст. у 12 км на північ від сучасного міста [Фильгус 1958, 6; СИЭ 1961, 910; БСЭ 1970, 339]. Згадки про татарське поселення Хаджитархан, яке існувало вже у XIII ст., ми знаходимо у багатьох документах монголо-татарської доби [Тизенгаузен 1941, 29, 123, 184, 185, 205]. А звідси випливає, що походження назви міста *Астрахань* не можна пов'язувати з титулом хозарського військового начальника *Ас-тархан*. Цілком вірогідно, що це є результат трансформації назви татарського поселення *Хаджитархан*.

Якщо щодо зв'язку топонімів *Кічкас* та *Астрахань* з аланами-асами існують сумніви, то алано-тюркське походження назв іншого порядку у більшості дослідників не викликає заперечень. Насамперед йдеться про деякі топонімічні назви Криму (рис. 2), де за часів середньовіччя існував досить значний масив іраномовного населення. Так, відомо, що в Сімферопольському та Джанкойському повітах існували урочища під назвою *Ас*, а в Євпаторійському повіті – поселення *Біюк-Асс* (*Великий Ас*), *Кучук-Асс* (*Малий Ас*), *Темеш-Асс* та *Терекли-Асс*. Під Джанкою були відомі місця та поселення: *Табулди-Асс*, *Асс-Джсарақчи* та *Асс-Найман* [Кулаковский 1899а, 65; Маркевич 1928, 28; Кримська область 1974, 66]. Впадає в очі, що більшість цих топонімів була розташована у степовій смузі Криму (рис. 2). Доречно нагадати, що у 1253 р. у Криму побував західноєвропейський мандрівник Гільом Рубрук, який відзначив існування масиву аланського населення не тільки на південному узбережжі півострова біля міста Солдая (Судак. – *О. Б.*), але й у степах Криму. Він сповіщає, що там до мандрівників прийшли “якісь Алани, які називаються там Аас, християни за грецьким обрядом, які мали грецькі письмена та грецьких священників” [Рубрук 1957, 106]. Таким чином, інформація Гільома Рубрука про перебування аланів-асів у степах Криму збігається з даними топонімії. Насамперед треба зазначити, що всі перелічені топоніми мають тюркське походження. Очевидно, досить довгий час алани-аси проживали окремими групами в оточенні тюркомовного населення і тому їх сусіди, кримські татари, даючи назви поселенням *Ас*, *Біюк-Асс*, *Кучук-Асс* намагались таким чином виділити групи аланів-асів із решти населення Кримського півострова. Можна пристати до думки В. А. Бушакова, що назви поселень *Темеш-Асс*, *Терекли-Асс*, *Табулди-Асс*, *Асс-Джсарақчи* та *Асс-Найман* являють собою наслідок перебування тут аланських родів, які увійшли до складу кипчацьких родоплемінних угруповань Криму і були поступово асимільовані [Бушаков 1992, 16, 19]. Таким чином, існування даних топонімів може нести в собі інформацію про походження місцевих жителів.

До топонімів алано-тюркського походження слід віднести також назви семи місцевостей в Угорщині – *Eslar*, *Oslar*, які походять від тюркського терміна *Aslar*. На думку Ю. Немета, в цих найменуваннях приховане ім'я асів, де *as* – це тюркська назва аланів, а *lar* – тюркський показник множини. Місцевості з тюркськими назвами *Eslar*, *Oslar* – “Яси” розташовані на півночі Угорщини в комітатах Саболц та Ноград, в комітаті Борсод – на північний захід від згаданої місцевості, в комітаті Пешт – між Тисою та Дунаєм, в комітаті Сомош – на південь від озера Платтен, в старій Південній Угорщині – на південь від Темешбурга [Немет 1960, 4–5]. Схоже, що ці топоніми свідчать на користь спільного проживання аланів і тюрк у басейні Дунаю. Цікавим є те, що в угорських документах у комітаті Сомош ще у 1229 р. згадується місцевість *Azalar* – “Яси” [Немет 1960, 4–5], що

може свідчити про перебування аланів-асів в Угорщині ще до походів монголо-татар у 1238 р. до Східної Європи та Кавказької Аланії.

Середньовічні алани, проживаючи у причорноморських степах, були сусідами Русі. На сьогодні серед більшості дослідників немає сумнівів щодо висновків, до яких прийшли ще у XVIII–XIX ст. В. М. Татищев, М. М. Карамзін, П. Бутков, Ф. Брун, В. Ф. Міллер відносно того, що алани були відомі на Русі як *яси*, а це свідчить за те, що цей етнонім походить від етнічного терміну *аси* [Татищев 1963, 240, 260; Карамзін 1989, 127, 184–185, 273; 1991, 24, 202, 312–313, 535; Бутков 1825, 317–329; Брун 1879, 113; 1880, 137, 351–354, 358–359, 361; Міллер 1887, 66–68, 97–98]. Тому є підстави пов'язувати з аланами-ясами назви деяких гідронімів та населених пунктів України та Південної Росії, які містять в собі корені *яс*, *ясин* тощо.

У зв'язку з цим великий інтерес становлять гідроніми *Ясинівка, Ясинова, Ясиновая, Ясиноватая, Ясиновата, Яськова*, що набули поширення у Північному Приазов'ї, на лівобережжі нижньої течії Дніпра та у басейні Сіверського Дінця [Словник гідронімів... 1979, 640]. Саме тут зафіксовані й аналогічні назви населених пунктів: *Ясиновате, Ясиновата, Ясинівка, Ясинівська*, тощо (рис. 2). Дуже поширеною, є думка, що назви річок та населених пунктів цього типу походять від слова *ясень*. Я. Пура вважає, що така етимологія виглядає неоправданою [Пура 1990, 37]. Не виключено, що зі згаданими гідронімами та топонімами можуть знаходитись у генетичному зв'язку назви сіл *Яцькове* та *Яцьке*, які розташовані у нижній течії Оскола (рис. 2).

Можна припустити, що в назвах деяких цих річок та поселень міститься згадка про народ, який був відомий серед східних слов'ян під назвою *яси*. Насамперед треба зазначити, що згадані населені пункти виникли на місці сіл, які були засновані слов'янами у XVII–XVIII ст. Досить поширеною є ситуація, коли назва гідроніму дає назву населеному пункту. У зв'язку з цим достатньо пригадати, як виникли назви міст *Москва, Харків, Кабул* тощо. Тому можна припустити, що у багатьох випадках назви річок, що містять етнонім *яс*, *ясин*, перейшли на засновані по сусідству села. Можливо, що означені гідроніми виникли ще тоді, коли яський та слов'янський елементи мирно співіснували у Північному Приазов'ї та у басейні Сіверського Дінця, тобто до появи татар. Не виключено також, що російські та українські переселенці могли відобразити у назвах своїх поселень запозичену від татар інформацію про їхніх попередників – ясів. Цікаво те, що у цьому регіоні у VIII–X ст. набули поширення пам'ятки салтівської культури, традиційно пов'язуваної з алано-булгарами. І саме тут у XII–XV ст. писемні джерела локалізують аланів-ясів.

Не виключено, що з ясами можна пов'язати виникнення назви населеного пункту – *Ясиня*, розташованого у Закарпатті (рис. 2). Вперше це поселення згадується в документі 1555 р., де йдеться про те, що село Ясиня належить угорському феодалу Драгфі [Закарпатська область 1969, 514]. У зв'язку з цим слід нагадати, що значна кількість аланів-асів за часів пізнього середньовіччя проживала у східній частині Угорщини – Альфельді [Калоев 1996, 92–96]. Можливо, що частина цих угорських ясів була переселена до Закарпаття, яке тоді належало угорцям, і це знайшло своє відображення в топонімії.

Якщо стосовно генетичного зв'язку топонімів *Ясиновате, Ясиня, Ясинівка, Ясинівське* з аланами-ясами виникають сумніви, то відносно деяких топонімів Північно-Західного Причорномор'я таких вагань немає. Насамперед йдеться про назви місцевості та міста *Ясси* на річці Прут та села *Яськи (Ясска)* у нижній течії Дністра (рис. 2). Ще в минулому столітті Ф. Брун та Ю. Кулаковський зазначали, що ці топоніми своїм походженням могли бути пов'язані з аланами-ясами [Брун 1880, 356; Кулаковський 1899а, 66, 69]. Можливо, одне з цих поселень вже існувало на початку XV ст., про що може свідчити

грамота Молдавського господаря Олександра, писана у 1407 р. Там йдеться про мито, яке збирали в “Яссах”. Можна цілком пристати до тієї думки, що згадане поселення у XV–XVI ст. було відомим під назвою *Яський Торг* [Брун 1880, 356]. Яський Торг вперше згадується у 1412 р. у валаській грамоті, де сказано: “Et quod Forum Jasky-Terg in sinistra fluvii Pruth situm maneat pro nobis”. У польського історика Длугоша (XV ст.) це місто також фігурує як *Jasky-Torg in Pruth*, що дозволяє вбачати у цьому торговельному центрі сучасне місто Ясси. Є підстави локалізувати згадане поселення на землях, відомих у писемних джерелах як “господство Яшко”, тобто на території Румунської Молдови. Ясси там традиційно називаються *Яши* [Брун 1880, 356].

У науці набула поширення думка, що сучасне місто Ясси згадується у Воскресенському літописі під назвою *Аський Торг* [Брун 1880, 356; Кулаковский 1899, 66]. Проте не можна погодитись із твердженням Ю. Кулаковського, що “Аський Торг” згадувався у давньоруських літописах ще з XIV ст. [Кулаковский 1899, 66, 68]. Як відомо, згадка про це поселення міститься лише у Воскресенському літописі, складеному аж у XVI ст. Аналіз тексту цього документа не дозволяє остаточно визначити час існування цього торговельного центру. Крім того, “Аський Торг” був названий серед руських міст, які розташовані у нижній течії Дністра: “...на усть Днестра надь морем Белгород, Чернь, Аський Торг...” [Воскресенская... 1856, 240]. Не може бути сумнівів, що згаданий “Белгород” і є Білгород-Дністровський. І тому можна вважати, що походження назви села *Яски (Яска)*, розташованого у нижній течії Дністра, може бути пов’язане з літописним містом “Аський Торг”.

Таким чином, є сенс пов’язувати виникнення назви міста *Ясси* на території сучасної Румунії не з топонімом *Аський Торг* Воскресенського літопису, а з середньовічним центром, відомим у європейських джерелах як *Jasky-Torg in Pruth*. Виходить, що за часів пізнього середньовіччя у басейні Дністра і Прута були розташовані два торговельних центри, які мали однакові назви. Існування сучасних поселень Ясси і Яски є яскравим підтвердженням цього припущення.

Ясами аланів називали не тільки східні слов’яни, але й угорці. Ще на початку нинішнього століття В. І. Ламанський довів, що угорська форма *jasz* не є похідною від терміна *yasz*, яка серед угорців використовується на позначення стрільця. На його думку, угорське *jasz* і давньоруське *яс* походять від одного кореня *ac*, що є синонімом етнічного терміна *алан* [Ламанский 1902, 119]. Топоніми з етнонімом *jasz* набули поширення на землях Угорщини. Місцем досить компактного розселення ясів в Угощині є область Ясшаг. На території Ясшага відомо 15 населених пунктів (рис. 3), назви яких починаються з етнічного терміна *яс*: *Ясберень, Ясарокшаллаш, Ясапати, Ясфенісару, Ясладань, Яскішер, Ясалшосентдъордь, Яспакохальма, Ясдожа, Ясфельшосентдъордь, Ястелек, Яссентадраш, Ясаго, Ясболдогхаза, Ясівін* [Szabo 1982, 8; Калоев 1996, 92–96]. Крім цього, угорською за своїм походженням є назва *Jasz-falu* (Яське поселення), яка зафіксована в комітаті Катагош у 8 км на схід від Есехач-вар, а також в комітаті Піліс, у 20 км на північний захід від Будапешта [Немет 1960, 5].

Таким чином, розпорошеність аланської топонімії на території Угорщини може свідчити про те, що яси мешкали в цій країні не тільки на території Ясшага. Отже, звідси виходить, що заселення Угорщини аланами-ясами здійснювалось поетапно і тому існування поселень ясів в області Ясшаг слід розглядати як один із моментів цього процесу.

На території України існують також топоніми, які містять у собі форманту *ос*: *Осів, Осівка та Осівці* на Житомирщині; *Осова* – на Волині, Житомирщині, Львівщині, Ровенщині; *Осове* – на Полтавщині, Чернігівщині тощо. На думку І. Г. Добродомова, ці найменування можуть бути пов’язані з аланами-осами, про що може свідчити назва

Рис. 3. Поширення яської топонімії на території області Ясшаг в Угорщині

сучасної Осетії [Добродомов 1980, 123–127]. Проте наведене припущення не досить переконливе, бо доведено, що місцеві жителі – слов'яни – називали аланів ясами, а не осами.

Серед деяких європейських народів за часів середньовіччя алани були відомі під своєю традиційною назвою. У зв'язку з цим інтерес викликають топоніми південної гірської частини Криму: *Чердак-Алан*, *Алан-Тайша*, *Узун-Алан*, *Сасих-Алан*, *Девірдж-Алан*, *Орталан* тощо [Маркевич 1928, 28]. Виходячи з того, що ці назви тюркського походження, а в тюркських мовах термін *алан* використовується на позначення галявини [Радлов 1893, 359], можна повністю погодитися з думкою О. І. Маркевича, що немає сенсу пов'язувати ці назви з аланами [Маркевич 1928, 28–29]. Непереконливим виглядає і твердження Ф. Бруна, що наслідком перебування аланів на правому березі Дністра у нижній його течії навпроти села Яьки (рис. 2) є молдавська назва села *Оленешті* [Брун 1880, 356]. Як зазначалось, у молдавській або румунській мові для позначення аланів використовувався слов'янський етнонім – *яси*, про що може свідчити назва міста та місцевості на території сучасної Румунії *Ясси (Яші)* [Брун 1880, 361].

Було б дуже спокусливо пов'язувати з аланами колишню назву півострова Ягорлицький Кут, розташованого між гирлом Дніпра та Перекопом. На одній із старовинних карт, запропонованих А. Рігельманом, цей півострів має назву *Сланський Кут* [Рігельман 1847, карта №1]. Проте виходячи з того, що ця назва українського походження, доречно нагадати, що східні слов'яни могли називати аланів лише ясами.

Таким чином, аналіз неіранської топонімії дозволяє припускати наявність аланського населення не тільки у степах півдня Східної Європи, але й у лісостеповій смузі. Така локалізація цілком збігається з найменуваннями на місцевості іншого характеру – з тими назвами, які могли бути залишені самими аланами. Це передусім стосується деяких гідронімів Східної Європи.

До гідронімів пізньоіранського (аланського) походження слід віднести насамперед назву річки – *Дон*. Ще у XIX ст. В. Ф. Міллер відзначив, що ця назва має означати воду, річку [Міллер 1887, 67]. У західноєвропейських документах на протязі усього середньовіччя використовувалась стародавня скіфська назва цієї річки – *Tana*. Проте В. І. Абаєв вважає, що аланам спочатку був відомий термін *Dan*. Сучасні ж осетини використовують на позначення води та річки слово *don*. На думку В. І. Абаєва, не має підстав пов'язувати походження слов'янської форми *Дон* безпосередньо з сучасним осетинським терміном *don*, бо “перехід *dan* в *don* відбувся не раніше XIII–XIV ст., коли осетинський елемент не був масово представлений на півдні Росії” [Абаєв 1958, 367]. Можна погодитись з цим припущенням, тому що термін *Дон* був відомий на Русі ще у домонгольські часи, а слов'янським мовам був притаманний перехід “*a*” в “*o*”.

І зовсім не випадково у гирлі Дону ще у XV ст. існувало місто, яке зберігало скіфську назву – *Tana* (Танаїс – *О. Б.*). Досить довге існування цього топоніма може свідчити про збереження іраномовного населення на Нижньому Доні. Писемні джерела сповіщають про те, що у місті Тана навіть у XIV ст. проживали алани [Древние акты... 1867, 449–455]. Існування у Північному Причорномор'ї гідронімів цього ж типу – *Dan-apr* – *Дніпро*, *Dan-astr* – *Дністер* тощо – може бути ще одним свідченням, що нащадки іраномовних народів досить довгий час утримувались на колишніх своїх територіях, передаючи прибульцям традиційні назви цих річок.

З перебуванням аланів І. Г. Добродомов пов'язує також походження назви правої притоки Дону – *Потудань*. У другій частині цього терміну досить виразно впізнається осетинське (аланське) *дан*, а в першій – *футах* – “лебідь”, що дозволяє пояснити цю назву як – “лебедина річка” [Добродомов 1992, 111–114]. Аналогічним чином І. Г. Добродомов пояснює також назву лівої притоки Оскола – *Хворостаць*. На думку дослідника, назва цієї річки мала вигляд – *фаросагдон*, тобто “бокова річка, притока”.

Очевидно, пізньоіранською є назва річки *Созон*. Вперше про неї йдеться в одному із документів 1637 р. А “Книга Большому Чертежу” сповіщає про цілий “пучок Созонів” у басейні Оскола, вище його лівої притоки Валуя: “Пали в Оскол 12 речек одним прозвищем – все Созоны” [Книга Большому Чертежу 1950, 60]. На думку І. М. Муромцева та Є. С. Отіна, назва *Созон* походить від осетинського *садзэн* – “болотистий”, що добре збігається з результатами археологічних досліджень [Муромцев 1966, 48; Отін 1977, 129, 132, 138; Отін 1979, 143–145]. На думку Є. С. Отіна, “даний район межиріччя Дону і Сіверського Дінця — середня та нижня течія р. Осколу і басейн Тихої Сосни – є багатими на пам'ятки салтово-маяцької культури, етнічна належність якої визначається як алано-тюркська (алано-булгарська)” [Отін 1979, 145].

З перебуванням аланів В. А. Бушаков пов'язує і назву річки *Савранка* (*Саврань*), що розташована у Північно-Західному Причорномор'ї і є правою притокою Південного Буга [Словник гідронімів... 1979, 482]. Дослідник бачить у першій частині гідроніму осетинське *sau* – “чорний” [Осетинско-русский... 1970, 366], а другу частину слова він пов'язує з осетинським терміном *ган* – “місце” [Осетинско-русский... 1970, 349; Абаєв 1973, 349–350]. Саме це дозволяє розглядати назву річки *Саврань* як похідну від осетинського словосполучення *Sau-gan* – “чорне місце”. За спостереженнями дослідника, аналогічна назва річки *Сауран* зафіксована на території Балкарії, де за часів середньовіччя існував значний масив іраномовного аланського населення. Дж. Н. Коков та С. О. Шахмурзаєв назву *Сауран* також перекладають з осетинської як “Чорне (темне) місце” [Коков, Шахмурзаєв 1970, 111]. Отже, назви річок *Сауран* на Північному Кавказі і *Саврань* у Північно-Західному Причорномор'ї одного походження. Запропонува-

на версія цілком збігається з інформацією нарративних документів, що локалізують у XIV–XV ст. аланів-асів на території Північно-Західного Причорномор'я [Кулаковський 1899, 66–69].

Не виключено, що з перебуванням аланів слід пов'язувати існування гідроніма *Цимла*, притоки Дону. І. Г. Добродомов вбачає у цьому найменуванні змінену тюркську форму – *Чимли*, яка повинна означати “трав'янисту, покриту рослинністю місцевість”. Проте тюркським мовам не було властиве розповсюдження фонемі “ц”, а саме це дозволяє припускати, що “заміна “ч” на “ц” могла відбутись у мові іраномовних аланів, колишніх мешканців південноруських степів, яка взаємодіяла з мовою приазовських тюрків” [Добродомов 1965, 118].

Можливо, до гідронімів пізньоіранського походження слід віднести і назву річки *Калка* (сучасний Кальміус), що у давньоруських документах іноді фігурує як *Калакъ* та *Калькъ*. Є. С. Отін припускає, що найменування *Kalak* слід розглядати як сполучення загальноєвропейського кореня *Kal* (чорний) і аланського суфікса *ak* (*ag*), який використовувався для посилення значення. Є. С. Отін гадає: “...назва *Калка* (або *Кала*) виникла на основі слов'яно-скіфських або слов'яно-іранських (якщо дотримуватись традиційного погляду на іранське походження скіфської мови) мовних контактів як наслідок “уявного перекладу” якогось гідроніма з індоєвропейським коренем *kel* // *kal* – “чорний”. Накладання слов'янського гідроніма на середньоіранську річкову назву мало місце у районі гаданого слов'яно-сарматського (або аланського) пограниччя, що простягалось, як вважають археологи, у межах річки Дніпра і Сіверського Дінця, тобто там, де протікав доісторичний пра-Кальміус” [Отін 1977, 9–15]. Припущення Є. С. Отіна виглядає досить слушним у зв'язку з подіями 1223 р., про які йдеться у давньоруських літописах. Саме тоді на річці Калка відбулася битва між об'єднаними силами половців та русів і монголо-татар. Цікавим є те, що на боці монголо-татар виступили бродники [Патриаршя... 1862, 91–92; Лаврентьевская... 1846, 508]. Доречно нагадати, що, на думку деяких дослідників, об'єднання бродників за своїм характером було поліетнічним і до його складу могли входити нащадки аланів [Ламанский 1902, 120; Мавродин 1940, 285; Плетнева 1964, 31–32; 1975, 191, 201, 214; Козловський 1992, 169].

Писемні джерела сповіщають, що у перші століття нової ери та у добу середньовіччя алани мешкали у деяких містах півдня Східної Європи. У зв'язку з цим особливий інтерес становить походження назв цих населених пунктів, що дозволяє уточнити етнічний склад їх населення та вирішити деякі питання, пов'язані з їх локалізацією. Насамперед слід звернути увагу на топоніми південного узбережжя Криму. Одним із них є колишня назва Феодосії. У V ст. Псевдо-Арріан писав: “На нинішній же час Февдосія на аланському або таврському наріччі називається Ардаба, тобто Семибожний” [Псевдо-Арріан 1948, 235]. На думку В. Ф. Міллера, у первісному варіанті ця назва могла мати вигляд *Абдарда*. Він був схильний пов'язувати *ard* з авестійським *areda* (сторона), санскритським *tardha* та осетинським *æрдæг* (половина) і припускає, що *Абдарда* могло означати “семисторонній” [Міллер 1887, 70]. Важливим є те, що алани, як мешканці Феодосії, у писемних джерелах фігурують майже до кінця середньовіччя. Тоді Феодосія мала назву *Кафа* [Тизенгаузен 1884, 112; 1941, 156]. На думку І. Г. Добродомова, “більш нова форма скіфо-аланського слова для риби (зі зміною *p* в *f*) була покладена в основу назви міста Феодосія у джерелах X–XVIII ст.” [Добродомов 1981, 41]. Проте треба зазначити, що відносно походження назви міста *Кафа* існують й інші версії.

І якщо остання етимологія колишньої назви Феодосії – *Кафа* – сумнівна, то припущення щодо іранського походження назви іншого південнокримського міста *Судак* у

більшості дослідників не викликає сумнівів. Як свідчить церковний переказ, це місто було засноване у 212 р. [Заметки... 1863, 61–63; Бартольд 1963, 815]. У візантійських джерелах воно було відоме під назвою *Сугдея* [Бертъ-Делагард 1920, 133; Заметки... 1863; Древние акты... 1867]. У деяких списках давньоруських літописів, у “Слові о полку Ігоревім” [Слово о полку Игореве 1987, 30, 58] та у “Житії Стефана Сурозького” [Васильевский 1915] Судак був відомий під назвою *Суроюс*. Західноєвропейські автори використовували щодо цього міста термін *Солдая* [Рубрук 1957, 88; Секиринский 1955, 73–94; Тунманн 1991, 36]. Арабомовні автори пізнього середньовіччя Ібн ал-Асир, Ібн абд-аз-Захир, ал-Муфаддаль, Ібн Батута, ал-Айні та перський історик Рашид ад-Дін зазвичай називали згадане південнокримське місто – *Судак* [Тизенгаузен 1884, 26, 28, 47–48, 63, 66, 303, 502; Тизенгаузен 1941, 33–34]. Перськомовний автор XIII ст. Ібн ал-Бібі вживав для цього назву *Сугдак* [Рассказ Ибн-ал-Биби... 1926, 54, 55, 57, 66]. За даними Г. Рубрука, біля “Солдаї” (Судака – О. Б.) у XIII ст. мешкали алани [Рубрук 1957, 105]. Саме ця інформація дозволяє пристати до думки тих дослідників, які вважають, що назва цього міста пов’язана з перебуванням тут аланів і походить від осетинського терміну *sygdæg / sugdæg* – “святий, чистий” [Абаев 1979а, 188–189]. Ф. Брун [Брун 1880, 122], В. Г. Васильєвський [Васильевский 1915, CLVI–CLIX], В. В. Бартольд [Бартольд 1963, 815], І. Г. Добродомов [Добродомов 1981, 41] та інші дослідники схильні пов’язувати походження назви *Судак* з первісною формою *Сугдак* і вважають, що цей топонім Криму і назва країни у Середній Азії *Согд* – одного походження. На думку В. І. Абаєва, термін *sugdæg* походить від давньоіранського *suxta-ka*, яке було пов’язане своїм походженням з дієсловом *sauk-* – “горіти, палити”. На користь цього може свідчити також термін *sug*, який ще й досі зберігається в осетинській мові на позначення дров. Вогонь був священним для іранців і тому є підстави вважати, що термін *sugdæg* за своїм походженням був пов’язаний саме з цією священною стихією [Абаев 1979а, 188–189]. І можна цілком пристати до думки В. О. Кузнецова, що назва *Судак*, як і *Ардabda*, носить культовий характер [Кузнецов 1984, 74].

У XIII ст. арабомовний автор Ібн Абд-аз-Захир повідомляв, що серед мешканців містечка Крим (Старий Крим – О. Б.) були алани [Тизенгаузен 1884, 54, 63]. У зв’язку з цим великий інтерес становить походження другої назви цього міста. Відомо, що генуезці називали це місто *Солхат* (*Солгат*) [Юрчевич 1863, 831–832; Тунманн 1991, 34], перськомовний автор XIII ст. Ібн ал-Бібі щодо цього вживає термін *Солхад* [Рассказ Ибн ал-Биби... 1926, 54–66; Тизенгаузен 1941, 26], вірменські автори згадували це поселення під назвою *Суркат* (*Сурхат*) [Айвазовский 1867, 552–554]. У текстах перського історика Рашид ад-Діна та арабомовних авторів пізнього середньовіччя назва *Солхат* не засвідчена. Замість цього вони вживали назву *Крим* [Тизенгаузен 1941, 26; Тизенгаузен 1884, 63, 280–281, 363, 435]. Проте серед більшості сучасних дослідників не має сумніву щодо того, що назви *Солхат* та *Крим* використовувались для позначення одного й того ж південнокримського міста [Домбровский, Сидоренко 1978, 16–23].

Щодо походження назви *Солхат–Сурхат* існує кілька версій. Так, О. Акчокракли та О. Л. Якобсон вважають, що місто Крим та Солхат – це не одне й те ж. На їх думку, назва *Солхат* являє собою видозмінену форму терміну *Сурб-Хач* (Святий Хрест), яким позначався розташований поблизу міста Крим вірменський монастир [Акчокракли 1927, 7; Якобсон 1964, 170; Якобсон 1973, 105]. Проте добре відомо, що вірмени у своїх хроніках називали це місто не інакше як *Суркат* (*Сурхат*) [Айвазовский 1867, 552]. Зовсім нелогічно припустити, що назву свого монастиря змінили самі вірмени. До того ж хронологічно перша згадка про Солхат значною мірою випереджає дату заснування

монастиря Сурб-Хач. Згідно напису у церкві цього монастиря, Сурб-Хач був заснований у 1338 р. [Домбровский, Сидоренко 1978, 67]. А перші звістки про це поселення належать до другої половини XIII ст. Так, про місто Солхад йдеться у перськомовного автора Ібн ал-Бібі [Тизенгаузен 1941, 26].

А. Я. Гаркаві, А. Л. Бергье-Делагард, О. І. Домбровський та В. А. Сидоренко звернули увагу на те, що в деяких генуезьких документах використовується форма *Салкат*. Звідси зробили висновок, що цей топонім треба розглядати як татарський термін *Сол-кат* – “ліва сторона” [Гаркаві 1873, 55; Бергье-Делагард 1920, 99; Домбровский, Сидоренко 1978, 23–26]. О. І. Домбровський та В. А. Сидоренко висунули припущення, що спочатку терміном *Солхат* – “ліва (східна) сторона” називалась та частина півострова, яка опинилась в руках татар. Адміністративним центром їх володінь став Крим – місто, назва якого теж має татарське походження. На думку цих дослідників, згодом топонім *Солхат* перестав задовольняти татар як назва володінь. У генуезців це слово набуло більш локального значення, доки не стало назвою міста, кордони якого з містом Крим все більше сходили нанівець [Домбровский, Сидоренко 1978, 24–25].

В. Д. Смирнов ще у XIX ст. навів кілька етимологій назви *Солхат*, що виводять походження цієї назви з татарської мови. Проте, як зауважив сам дослідник, ця назва мала поширення не серед самих татар, а серед іноземних авторів. Все це дало підстави В. Д. Смирнову пов’язувати походження назви *Солхат* не з тюркомовними татарами [Смирнов 1887, 74–77]. З цим можна повністю погодитись, бо середньовічні інформатори певного походження використовували тільки один з цих топонімів, ніколи не замінюючи назву *Крим* терміном *Солхат*. Складається враження, що тут йдеться про різні джерела походження топонімів *Крим* і *Солхат*. Не слід забувати, що за часів середньовіччя на південному узбережжі Криму крім татар ще мешкали різноманітні народи індоевропейського походження – готи, алани, греки, генуезці тощо. І тому цілком логічно припустити, що назва *Солхат* може мати індоевропейське походження.

Дуже цікавою є версія В. А. Бушакова, який вважає, що назви міста *Солкат* і *Крим* мають бути семантично пов’язані між собою. Виходячи із запропонованої версії В. Д. Смирнова, що татарську назву міста – *Крим* – слід розглядати в зв’язку з цим, як “рів, окоп”, дослідник висунув гіпотезу, що назва *Крим* є більш пізньою і фактично являє собою переклад попередньої назви міста – *Солкат*, яке, на його думку, могли заснувати генуезці. Підставою до цього, як гадає В. А. Бушаков, є те, що в італійській мові на позначення борозни, рівчака використовувався термін *Solcati*, який на лігурійському діалекті, що його вживали генуезці, мусив би прийняти вигляд *Surghati*, бо для цього діалекту властивий перехід *-l-* в *-r-* [Бушаков 1992, 92–97; 1994, 30–31]. Свою версію про італійське походження назви *Solcati* В. А. Бушаков підтверджує повідомленням Сеїда Мухаммеда Ризи про те, що це місто було засновано генуезцями зі згоди татарської адміністрації [Риза 1832, 77–78]. На жаль, згадане джерело залишається малодоступним, і перевірити достовірність цієї інформації досить проблематично. Треба зазначити, що інші середньовічні джерела не містять інформації про те, що місто Солхат було засноване генуезцями.

О. М. Трубачов також вважає, що назва *Солхат* має індоевропейське походження. Але, на відміну від В. А. Бушакова, він схильний відносити утворення цього терміну до більш ранніх часів. Щоб довести це, дослідник звернув увагу, що основа *Sal-* є достатньо поширеною у гірській місцевості Кримського півострова. А це, на його думку, може бути пов’язане з індоевропейською основою **Sal* – “течія, проточна вода”. За словами О. М. Трубачова, основі *Sal* “за своїми фонетичними особливостями більш за все

підходить давньоіндійська з її дієсловом руху *Sar-*, що представлена також в *-l-* варіанті”. Що стосується другої частини топоніму *Sal-gat*, то О. М. Трубачов схильний бачити в ньому давньоіндійський термін *gatu* – “шлях, доступ” [Трубачев 1979, 129, 133]. Проте необхідно зважити на те, що назва *Салкат* вперше згадується у писемних джерелах лише у другій половині XIII ст.

Не слід забувати, що у більш пізні часи у цьому районі перебував інший народ арійського походження — іраномовні алани. У зв’язку з цим великий інтерес становлять результати археологічних досліджень, які були проведені Ю. О. Кулаковським у 1897 р. поблизу міста Старий Крим. Під час цих розкопок було знайдено мармурову стелю з грецьким написом на честь боспорського царя Тиберія Юлія Ріскупорида, датовану 519 р. боспорської ери, тобто 222 р. Саме це дозволило Ю. О. Кулаковському висловити таке припущення: “На підставі свідoctва цього напису ми маємо право стверджувати, що на території Старого Криму існувало у перші століття нової ери міське поселення, яке входило до складу Боспорського царства” [Кулаковский 1898б, 10]. Досить цікавим є те, що саме на початку III ст., за даними церковного переказу, також було засновано сусіднє місто Судак [Заметки... 1863, 61–63]. Результати археологічних розкопок, проведених І. Т. Кругліковою, свідчать про те, що стаціонарні землеробські поселення на місці Старого Криму існували ще від доби бронзи до середньовіччя [Кругликова 1959, 64–73]. Можливо, за часів пізнього середньовіччя татари заснували у цьому місці свій адміністративний центр, який отримав назву *Крим*. У зв’язку з цим доречно нагадати версію О. І. Домбровського та В. А. Сидоренка, що згадане Рашид ад-Діном при описі подій 1256–1257 рр. містечко Крим [Тизенгаузен 1941, 73] не існувало на Кримському півострові. Тому є певні підстави вважати, що центр татар, який отримав назву *Крим*, був заснований набагато пізніше ніж з’явилась назва *Солхат* [Домбровский, Сидоренко 1978, 23–24]. Отже логічним виглядає припущення, що у дотатарські часи місцеве поселення могло мати назву *Солхат* або *Сурхат*. І саме цю назву могли запозичити від місцевих жителів генуезці та вірмени, які тут оселялись.

Як вже зазначалось, арабомовний автор Ібн Абд-аз-Захир сповіщав, що серед жителів міста Крим були алани [Тизенгаузен 1884, 54, 63] і тому дуже великий інтерес становить пропозиція В. О. Кузнецова розглядати назву *Сурхат* як похідну від осетинського словосполучення *сырх-уат* – “красне [прекрасне – О. Б.] місце”, бо це місто, на його думку, було розташоване у досить мальовничий місцевості [Кузнецов 1984, 80]. Можна повністю погодитись з думкою В. О. Кузнецова щодо тлумачення другої частини топоніма *Сурх-ат*, бо в сучасній осетинській мові ще й досі у складних словах на позначення місця у другій частині іноді використовується формант *-уат (-ат)* [Осетинско-русский словарь 1970, 686; Абаев 1970, 247–248]. Стосовно осетинського прикметника *сырх*, то треба зазначити, що в осетинській мові, на відміну від російської, термін *сырх* використовується лише для позначення червоного кольору. Для понять “красивий, прекрасний” існують інші слова [Абаев 1970, 224]. Проте треба зважити на інформацію В. І. Абаєва, який повідомляє, що у культових піснях та молитвах осетинів термін *сурх* використовувався як прикрашаючий епітет деяких богів. На його думку, осетинське *сурх/сурх* походить від давньоіранського *suxra-* [Соколов 1964, 322] і містить корінь *suk-*, який в ідеосемантичному плані являє собою один із дериватів вогню [Абаєв 1979а, 208–209]. І якщо виходити з того, що вогонь був священним для іранців, то логічно припустити, що назва *Сурх-ат* мала б вказувати не на колір місцевості, а на культовий характер поселення. Отже назви *Сурхат* та *Сугдак* можуть бути одного походження і вказувати на те, що тут, на південному узбережжі Криму, були священні для

аланів місця. Таким чином, залишки топонімії певною мірою збігаються з інформацією писемних джерел і дозволяють гіпотетично окреслити поселення аланів у південно-східній частині Кримського півострова у трикутнику між містами Феодосія (Кафа), Судак (Сугдак) та Старий Крим (Сурхат).

І якщо найменування деяких міст Південного Криму досить легко пояснюються з позицій осетинської мови, то походження назв інших міських центрів півдня Східної Європи, де за часів середньовіччя мешкали алани, ще й досі становить наукову проблему. А це завдає великих труднощів щодо вирішення питань локалізації окремих населених пунктів, які згадуються у середньовічних документах. Йдеться насамперед про назви міст – *Шарукань*, *Сугров* та *Балин*, розташованих у Половецькому степу.

Давньоруські літописи повідомляють, що син Володимира Мономаха Ярополк ходив у похід проти половців у 1116 р. “к реке Дону”. Внаслідок цього “ту взя полон много и города пойма Половецкие Галин, Чешуев, Сугров; и Ясы поймав с собою приведе, и жену полони себе Ясыню”, яка була “яского князя дщерь” [Воскресенская...1856, 24; Ипатьевская...1843, 7, 8; Московская...1949, 24; Патриаршая...1862, 150]. З цим повідомленням перегукується інше, де йдеться про похід на “Дон” Володимира Мономаха у 1111 р. Після цієї вдалої військової операції була захоплена без бою половецька фортеця “Шарукань”, а інше місто – “Сугров” – було спалено. Остаточної поразки половці зазнали на річці Сальниці. Найбільш детальні свідчення про цей похід містяться в Іпатіївському та Воскресенському літописах. За даними Воскресенського літопису, русь досягла “Дона” “...в пятую же неделю поста”, тобто вночі між неділею 12 березня та понеділком 13 березня 1111 р. [Воскресенская...1856, 22]. Іпатіївський літопис, навпаки, сповіщає, що це відбулось на тиждень пізніше, у вівторок, “в неделю поста”, тобто 19 березня [Ипатьевская...1843, 2]. Існуючі розбіжності між повідомленнями Воскресенського та Іпатіївського літописів значною мірою ускладнюють можливість реконструкції маршруту походу Володимира Мономаха у 1111 р. і викликають уже не одне століття у середовищі дослідників жваві суперечки щодо локалізації згаданих половецьких центрів.

Значимо, що існують розбіжності у назвах міст Половецького степу. Так, при згадці про події 1111 р. в Іпатіївському та Воскресенському літописах фігурує назва *Шарукань*, а у Никонівському, або Патріаршому літописі – *град Рукань* [Ипатьевская...1843, 2; Воскресенская...1856, 22; Патриаршая...1862, 142]. Під 1116 р. назва міста *Шарукань* відзначена лише в Іпатіївському літописі [Ипатьевская...1843, 7–8]. В той же час у Лаврентіївському, Троїцькому, Воскресенському та Никонівському (Патріаршому) літописах під цим роком замість Шарукані згадується *Чешуев (Чешлюев)* [Лаврентьевская...1962, 291; Приселков 1950, 207; Воскресенская...1856, 24; Патриаршая...1862, 79]. У Лаврентіївському та Троїцькому літописах під 1111 р. замість Шарукані згадується *Осеев град* [Лаврентьевская...1962, 289; Приселков 1956, 205]. Зіставлення текстів давньоруських літописів дозволяє стверджувати, що у даному випадку йдеться про одне місто. Найменування другого половецького “града” – *Сугров* – незмінне у всіх літописах, лише у Никоновському літописі зустрічається варіант *Юсогров* [Патриаршая...1862, 150]. Третє місто – *Балин* відоме під цією назвою в Іпатіївському, Воскресенському та Никоновському літописах [Ипатьевская...1843, 291; Воскресенская...1856, 24; Патриаршая...1862, 79]. Це ж місто під назвою *Галин* фігурує у Лаврентіївському та Троїцькому літописах [Лаврентьевская...1962, 291; Приселков 1950, 207]. Не дивлячись на розбіжності у написанні цих половецьких центрів, можна пристати до тієї думки, що у давньоруських літописах йдеться тільки про три поселення.

Ю. О. Кулаковський, аналізуючи повідомлення літописів про похід 1111 р., де міститься інформація про мешканців Шарукані (Чешуєва – *О. Б.*), які зустріли під час походу русь вином та рибою, прийшов до висновку, що населення цього міста складалося з християн. А зіставляючи це повідомлення із свідченнями літописів про події 1116 р. дослідник висловив, і не без підстав, припущення, що християнське населення Шарукані, Сугрова та Балина складалося переважно з ясів-аланів [Кулаковский 1898, 17–18].

Отже проблема локалізації Шарукані, Сугрова та Балина і походження назв цих алано-половецьких центрів на протязі тривалого часу викликали досить великий інтерес серед дослідників. У науці існують три точки зору щодо локалізації цих трьох міст. Традиційним є підхід, згідно з яким Шарукань, Сугрів та Балин мусили бути у нижній течії Дону. Цих поглядів дотримувались П. Г. Бутков, В. Ф. Міллер, Ю. А. Кулаковський, Ю. В. Готьє та інші дослідники. Їх висновки базувались на тому, що, на їх погляд, південноруські яси мали бути прямими нащадками сарматів, які могли зберегтися у післягунські часи у місцях свого колишнього проживання. Згадані дослідники бачили у “Доні” давньоруських літописів сучасну їм річку Дон [Бутков 1825, 317–329; Миллер 1887, 68; Кулаковский 1899а, 46; Готьє 1927, 17].

Проте ще у XVIII ст. В. М. Татищев звернув увагу на повідомлення Іпатіївського та Воскресенського літописів про те, що 8 березня 1111 р. військо Володимира Мономаха залишило берега Ворскли та дісталось “Дону” 12–19 березня. Звідси висновок, що за такий обмежений термін русь не змогла би досягти сучасного Дону, а це може означати, що тут йдеться про сучасний Сіверський Донець [Татищев 1963, 259]. Цю версію про локалізацію Шарукані, Сугрова та Балина на берегах Сіверського Дінця підтримали М. П. Барсов, В. Г. Ляскоронський, О. О. Шахматов, М. О. Аристов та інші дослідники [Барсов 1885, 303; Ляскоронский 1907, 24; Шахматов 1916, 338; Аристов 1877, 9]. Проте ще й досі дослідники не дійшли до єдиного висновку, де саме знаходилися ці алано-половецькі міста – у верхній чи середній течії Сіверського Дінця. До прибічників першої локалізації слід віднести В. О. Городцова, В. Ф. Мавродіна, Б. О. Рибаківа, С. О. Плетньову та інших дослідників, які вважали, що ці центри були розташовані поблизу сучасного Харкова [Городцов 1905, 110; Мавродин 1940, 214; Рыбаков 1952, 20–25; Плетнева 1990, 60–62]. На відміну від них М. В. Сібільов, К. В. Кудряшов та Б. А. Шрамко схильні були локалізувати Шарукань, Сугрів та Балин у середній течії Сіверського Дінця, поблизу сучасного міста Ізюм [Сібільов 1950, 99–114; Кудряшов 1948, 112–121; Шрамко 1962, 329]. Причина цього у розбіжностях між повідомленнями Іпатіївського та Воскресенського літописів. За даними Іпатіївського літопису, військо Володимира Мономаха дісталось “Дону” (Сіверського Дінця – *О. Б.*) 19 березня [Ипатьевская... 1843, 2], що дає підстави розмістити згадані алано-половецькі центри у середній течії Дінця. Воскресенський літопис, навпаки, повідомляє, що це відбулось на тиждень раніше – з 12 на 13 березня [Воскресенская... 1856, 22], а це означає, що Шарукань, Сугрів та Балин мусили б розташовуватися у верхній течії Дінця.

Проте вирішити проблему локалізації Шарукані, Сугрова та Балина неможливо не з’ясувавши походження назв цих міст. Дуже поширеною виявилась думка, згідно з якою найменування цих центрів мусили б бути за своїм походженням аланськими, бо основу їх населення складали алани-яси. Ще у минулому столітті В. Ф. Міллер пов’язував походження назви міста *Сугров* за допомогою пристосованого до східнослов’янських діалектів осетинського словосполучення *Сурх-гау* – “червоне село” [Миллер 1887, 67]. Саму ж назву *Шарукань* сучасний дослідник Б. О. Алборов схильний вважати похідною від сполучення іранських слів *Сара* і *канд*, що остаточно повинно означати

“Головне місто” [Алборов 1958, 112]. Щодо походження назви третього міста – *Балин* (*Галин*), то А. М. Карсанов схильний пов’язувати цей топонім з осетинськими термінами “*galwani, galawæn, galaon* – “кам’яна огорожа, фортечний мур, замок, палац” [Карсанов 1988, 68].

Проте наведені етимології перебувають у протиріччі з тими висновками, яких дійшли В. М. Татищев та М. Аристов. На їх думку, назви міст Шарукані (Осенева града) та Сугрова походили від імен половецьких ханів, які цими містами володіли [Татищев 1963, 259; Аристов 1877, 10]. З цим можна погодитись через те, що у давньоруських літописах неодноразово згадуються імена цих ханів. Аналіз літописів дозволяє припускати, що *Сугр* – це ім’я одного хана, а *Шарукан* – назва панівного клану придонецьких половців. Стосовно імені хана *Асень* (*Осень*), то, на думку В. І. Абаєва, цей антропонім може свідчити на користь яського походження його володаря [Абаєв 1979б, 281]. Проте з останнім припущенням не можна повністю погодитись.

Більш слушною виглядає версія, згідно з якою імена згаданих половецьких ханів, а відповідно і назви міст, були пов’язані з алтайськими мовами, тобто безпосередньо з мовою придонецьких половців. Треба зважити насамперед на припущення О. Прицака, який вважає, що термін *Шарукан* має не іранське або тюркське, а монгольське походження. На його думку, до складу об’єднання придонецьких половців входили не тільки тюрки та алани, але й протомонголи, які посідали там панівне становище. Тому назву династії придонецьких ханів *Шарукан* він схильний перекладати з монгольської як “Дракон” [Pritsak 1982, 335]. Подібних поглядів дотримується І. Г. Добродомов, який зі свого боку пов’язує походження терміна *Шарукан* з булгаро-чуваською назвою змія [Добродомов 1982, 81–83]. Тому зовсім не випадково на мініатюрі Радзивиллівського літопису, присвяченій походу Володимира Мономаха проти половців у 1111 р., зображено переможеного Змія. У зв’язку з цим зрозуміло, чому у більшості давньоруських літописів, де йдеться про події 1116 р., замість назви *Шарукань* використано новий термін – *Чешуєв*. Мабуть, що це був своєрідний переклад на давньоруську мову алтайського терміна. Виходячи з цього можна припустити, що згадка про “Чешуєв (Шарукань)” могла зберегтися у назві сучасного міста *Зміїв*, розташованого поблизу Харкова, тобто у верхній течії Сіверського Дінця.

Після подій 1116 р. місто “Чешуєв” більше не згадується у давньоруських літописах, а це дозволяє висловити припущення, що після походу Ярополка алано-половецькі центри на Сіверському Дінці припинили своє існування і алано-яське населення цих міст було переселено до Русі. Цікавим є те, що у другій половині XVI ст. згадується Зміївський сторожовий пост біля Дінця. У царському наказі 1571 р. відзначений шлях сторожових роз’їздів від Путивля до річки Мжи і вниз “ко Змееву кургану” [Городские поселения... 1865, 353]. У XVII ст. “Книга Большому Чертежу” згадує “Змеево городище” та “Змеев курган”, розташовані на березі Сіверського Дінця: “А ниже Мжа на Донце, с Крымской стороны, Змеево городище, а Змеев курган тож, от Мжа версты з 2” [Книга Большому Чертежу 1950, 74]. Ймовірно, сучасне місто Зміїв зобов’язане своєю назвою саме цим топонімам. Отже, виходячи з цього, літописні міста Шарукань (Чешуєв), Сугрів та Балин треба шукати саме у цьому районі, тобто поблизу сучасного Змієва.

У зв’язку з цим треба зважити на те, що назва третього міста *Балин* могла теж мати не іранське, а алтайське походження. Цікавим є й те, що у тюркських мовах для позначення укріпленого муром міста дуже широко використовується термін *balik* [Радлов 1911, 1498]. Це дає підстави пов’язувати походження літописного міста саме з цим терміном. Отже, можна стверджувати, що назви алано-половецьких центрів *Шарукань*,

Сугров та **Балии** мають не аланське, а половецьке походження.

Підсумовуючи викладене зазначимо, що дані топонімії дозволяють локалізувати аланське населення Східної Європи у басейні Дону, Сіверського Дінця, Дністра, Прута, на правому березі Середньої Волги, у степах Приазов'я, Північного Причорномор'я та Криму, а також на південному узбережжі Кримського півострова та на території Угорщини. Це цілком збігається з інформацією писемних джерел та результатами археологічних досліджень. Проте треба зважити й на те, що походження багатьох наведених топонімів та гідронімів до кінця ще не з'ясоване і тому для остаточного вирішення проблеми у майбутньому потрібні нові дослідження у цьому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В. И. 1958. **Историко-этимологический словарь осетинского языка**. Т. I. Ленинград.
- Абаев В. И. 1970. **Русско-осетинский словарь**. Орджоникидзе.
- Абаев В. И. 1979а. **Историко-этимологический словарь осетинского языка**. Т. III. Ленинград.
- Абаев В. И. 1979б. "Скифо-сарматские наречия". **Основы иранского языкознания**. Москва.
- Айвазовский Г. 1867. "Заметка о происхождении Новороссийских армян". **Записки Одесского общества истории и древностей**. Т. VI. Одесса.
- Акты... 1879. **Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России**. Т. 11. Санкт-Петербург.
- Акты... 1885. **Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России**. Т. 13. Санкт-Петербург.
- Акчокраклы О. 1927. "Старокрымские и огузские надписи XIII–XIV вв." **Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии**. Т. I (58). Симферополь.
- Алборов Б. А. 1958. "Осетинские нартские сказания о Созырько и гумском человеке". **Ученые записки Северо-Осетинского педагогического института**. Т. XXIII. Вып. III. Орджоникидзе.
- Аристов Н. 1877. **О земле половецкой**. Киев.
- Артамонов М. И. 1962. **История хазар**. Ленинград.
- Афанасьев Г. Е. 1984. "Этническая территория бургасов во второй половине VIII – начале X вв.". **Советская этнография**. №4. Москва.
- Барсов Н. П. 1885. **Очерки русской исторической географии**. Варшава.
- Бартольд В. В. 1963. "Арабские известия о русах". **Сочинения**. Т. II. Ч. I. Москва.
- Бертье-Делагард 1920. "Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде". **Известия Таврической ученой архивной комиссии**. Т. 57. Симферополь.
- Брун Ф. 1879. **Черноморье**. Т. I. Одесса.
- Брун Ф. 1880. **Черноморье**. Т. II. Одесса.
- БСЭ 1970. **Большая советская энциклопедия**. Т. 2. Москва.
- Бутков П. 1825. "О браках князей Русских с Грузинками и Ясынями в XII веке". **Северный архив**. №4. Санкт-Петербург.

- Бушаков В. А. 1992а. **Тюркская этноэкономика Крыма**. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Херсон.
- Бушаков В. А. 1992б. “Солхат, Таврика, или Крым”. **Русская речь**. №5. Москва.
- Бушаков В. А. 1994. “Проблематика достовірної етимологізації кримських топонімів у зв’язку з вивченням історії Криму”. **Східний світ**. № 1–2. Київ.
- Бушаков В. А. 1995. “Етноніми “бодрак” і “буртас” (До питання про історичну долю буртасів)”. **На честь заслуженого діяча науки України А. П. Ковалівського (Тези міжнародної конференції)**. Харків.
- Васильев Б. А. 1960. “Проблема буртасов и мордва”. **Вопросы этнической истории мордовского народа**. Москва.
- Васильевский В. Г. 1915. **Труды**. Т. III. Петроград.
- Воскресенская... 1856. “Воскресенская летопись”. **Полное собрание русских летописей**. Т. VII. Санкт-Петербург.
- Гаркави А. Я. 1873. “О происхождении географических названий на Таврическом полуострове”. **Известия Географического общества**. Вып. XII. Санкт-Петербург.
- Герберштейн С. 1988. **Записки о Московии**. Москва.
- Городские поселения... 1865. **Городские поселения Российской империи**. Т. V. Ч. I. Санкт-Петербург.
- Городцов В. А. 1905. “Донецкое городище”. **Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г.** Т. I. Москва.
- Готье Ю. В. 1927. “Ясы-Аланы в ранней русской истории”. **Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии**. Т. I. (58). Симферополь.
- Древние акты... 1867. “Древние акты Константинопольского Патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю”. **Записки Одесского общества истории и древностей**. Т. VI. Одесса.
- Добродомов И. Г. 1965. “Цимла”. **Русская речь**. №1. Москва.
- Добродомов И. Г. 1980. “О некоторых гиппологизмах и созвучных словах (Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка)”. **Труды НИИ языка, истории и экономики при Совете Министров Чувашской АССР**. Вып. 97. Чебоксары.
- Добродомов И. Г. 1981. “Об аланизмах в русском языке”. **Осетинская филология**. Вып. 2. Орджоникидзе.
- Добродомов И. Г. 1982. “Роль этимологии в локализации старых географических объектов”. **Проблемы исторической географии России**. Вып. 1. Москва.
- Добродомов И. Г. 1988. “Оскол (этимологический этюд)”. **Советская тюркология**. № 2. Баку.
- Добродомов И. Г. 1989. “Из аланских следов в топонимии европейской части СССР”. **Имя–этнос–история**. Москва.
- Добродомов И. Г. 1990. “Казань (этимологический этюд)”. **Топонимика**. Москва.
- Добродомов И. Г. 1992. “Потудань (этимологический этюд)”. **Центральночерноземная деревня: история и современность (Тезисы докладов научно-практической конференции в Белгороде 13—14 ноября 1992 г.)**. Москва.
- Домбровский О. И., Сидоренко В. А. 1978. **Солхат и Сурб-Хач**. Симферополь.
- Закарпатська область. 1969. **Історія міст і сіл УРСР**. Київ.
- Заметки... 1863. “Заметки XII–XV вв., относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судак), приписанные к греческому синаксарю”. **Записки Одесского общества исто-**

рии и древностей. Т. V. Одесса.

Ипатьевская...1843. "Ипатьевская летопись". Полное собрание русских летописей. Т. II. Санкт-Петербург.

Калоев Б. А. 1996. Венгерские аланы (ясы). Москва.

Карамзин Н. М. 1989. История государства Российского. Т. I. Москва.

Карамзин Н. М. 1991. История государства Российского. Т. II–III. Москва.

Карсанов А. Н. 1988. "Донецкие аланы на рубеже XI–XII вв." Методика исследования и интерпретации археологических материалов Северного Кавказа. Орджоникидзе.

Книга Большому Чертежу. 1950. Москва.

Козловський А. О. 1992. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. Київ.

Коков Дж. Н., Шахмурзаев С. О. 1970. Балкарский топонимический словарь. Нальчик.

Кругликова И. Т. 1959. "Разведки в Старокрымском районе". Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. Вып. 74. Москва.

Кримська область. 1974. Історія міст і сіл УРСР. Київ.

Кудряшов К. В. 1948. Половецкая степь. Москва.

Кузнецов В. А. 1984. Очерки истории алан. Орджоникидзе.

Кулаковский Ю. А. 1898. "Христианство у алан". Византийский временник. Т. V. Вып. 1–2.

Кулаковский Ю. А. 1899а. Аланы по сведениям классических и византийских писателей. Киев.

Кулаковский Ю. А. 1899б. "Новые данные по истории Старого Крыма". Записки императорского Русского археологического общества. Т. X. Вып. 3–4. Санкт-Петербург.

Лаврентьевская...1962. "Лаврентьевская летопись". Полное собрание русских летописей. Т. I. Москва.

Ламанский В. И. 1902. "Заметка об ясах и аланах". Труды XI Археологического съезда. Москва.

Летопись Самовидца. 1878. Киев.

Ляскоронский В. Г. 1907. Русские походы в степи в удельно-вечевое время. Санкт-Петербург.

Мавродин В. В. 1940. Очерки истории Левобережной Украины. Ленинград.

Маркевич А. И. 1928. "Географическая номенклатура Крыма, как исторический материал". Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. Т. II (59). Симферополь.

Миллер В. Ф. 1887. Осетинские этюды. Т. III. Москва.

Михеев В. К. 1985. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков.

Московская...1949. "Московская летопись". Полное собрание русских летописей. Т. XXV. Москва–Ленинград.

Муромцев І. В. 1966. Словотворчі типи гідронімів (басейн Сіверського Дінця). Київ.

Немет Ю. 1960. Список слов на языке ясов, венгерских алан. Орджоникидзе.

Никонов В. А. 1966. Краткий топонимический словарь. Москва.

- Осетинско-русский словарь. 1970. Орджоникидзе.
- Отін Є. С. 1977. Гідроніми Східної України. Київ–Донецьк.
- Отін Е. С. 1979. “Непереоформленные личные имена в гидронимии Дона”. **Восточно-славянская ономастика (Материалы и исследования)**. Москва.
- Патриаршая... 1825. “Патриаршая или Никонова летопись”. **Полное собрание русских летописей**. Т. IX. Санкт-Петербург.
- Первая Новгородская... 1848. “Первая Новгородская летопись”. **Полное собрание русских летописей**. Т. IV. Санкт-Петербург.
- Плетнева С. А. 1964. “О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время”. **Краткие сообщения Института археологии АН СССР**. Вып. 99. Москва.
- Плетнева С. А. 1975. “Половецкая земля”. **Древнерусские княжества X–XIII вв.** Москва.
- Плетнева С. А. 1990. **Половцы**. Москва.
- Попов А. И. 1948. “Буртасы и мордва”. **Ученые записки ЛГУ (Серия востоковедческих наук. Советское финно-угроведение)**. Вып. 2. Ленинград.
- Попов А. И. 1973. **Названия народов СССР**. Ленинград.
- Приселков М. Д. 1956. **Троицкая летопись. Реконструкция текста**. Москва.
- Псевдо-Арриан 1948. “Объезд Эвксинского Понта”. **Вестник древней истории**. № 4.
- Пура Я. О. 1990. **Походження назв населених пунктів Ровенщини**. Львів.
- Радлов В. В. 1893. **Опыт словаря тюркских наречий**. Т. I. Ч. 1. Санкт-Петербург.
- Радлов В. В. 1899а. **Опыт словаря тюркских наречий**. Т. II. Ч. 1. Санкт-Петербург.
- Радлов В. В. 1899б. **Опыт словаря тюркских наречий**. Т. II. Ч. 2. Санкт-Петербург.
- Радлов В. В. 1911. **Опыт словаря тюркских наречий**. Т. IV. Ч. 2. Санкт-Петербург.
- Рассказ Ибн-ад-Биби... 1926. “Рассказ Ибн-ад-Биби о походе турок на Судак, половцев и русских”. **Византийский временник**. Т. XXV.
- Ригельман А. 1847. **Летописное повествование о Малой России и ее народе**. Ч. I. Москва.
- Риза Сейид Мухаммед. 1832. **Ассеб о-ссейар, или Семь планет...** Предисл. М. Казем-бека. Казань.
- Рубрук Г. 1957. “Путешествие в восточные страны”. **Карпини П. История монгалов. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны**. Москва–Ленинград.
- Русско-татарский словарь**. 1984. Москва.
- Рыбаков Б. А. 1952. “Русские земли по карте Идриси 1154 года”. **Краткие сообщения Института истории материальной культуры**. Т. 43. Москва.
- Секиринский С. 1955. **Очерки к истории Сурожа**. Симферополь.
- СИЭ 1961. **Советская историческая энциклопедия**. Т. I. Москва.
- Сібільов М. В. 1950. “Археологічні пам’ятки на Дінці в зв’язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського”. **Археологія**. Т. IV. Київ.

- Словник гідронімів України.** 1979. Київ.
- Слово о полку Игореве.** 1987. Москва.
- Смирнов В. Д. 1887. **Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в.** Санкт-Петербург.
- Соколов С. Н. 1964. **Язык Авесты.** Ленинград.
- Татищев В. Н. 1963. **История Российской.** Москва–Ленинград.
- Тизенгаузен В. Г. 1884. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.** Т. I. Санкт-Петербург.
- Тизенгаузен В. Г. 1941. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.** Т. II. Москва–Ленинград.
- Трубачев О. Н. 1968. **Название рек Правобережной Украины.** Москва.
- Трубачев О. Н. 1979. “Таврские и синдмеотские этимологии”. **Этимология.** 1977. Москва.
- Тунманн. 1991. **Крымское ханство.** Симферополь.
- Фасмер М. 1964. **Этимологический словарь русского языка.** Т. I. Москва.
- Фильгус В. Е. 1958. **Астрахань. Краткий исторический очерк.** Астрахань.
- Шахматов А. А. 1916. **Повесть временных лет.** Т. I. Москва. Шрамко Б. А. 1962. **Древности Северского Донца.** Харьков.
- Юревич Ю. 1863. “Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 г.”. **Записки Одесского общества истории и древностей.** Т. VI. Одесса.
- Яворницький Д. І. 1989. **Дніпрові пороги. Географічно-історичний нарис.** Дніпропетровськ.
- Якобсон А. Л. 1964. **Средневековый Крым.** Москва–Ленинград.
- Якобсон А. Л. 1973. **Крым в средние века.** Москва.
- Lewicki T. 1965. “Ze studiow nad źródłami arabskimi Cześć Siedriby i pochodzenie Burtasów”. **Slawa Antiqua.** № 12.
- Pritsak O. 1978. “The Khazar Kingdoms conversion to Judaism”. **Harvard Ukrainian studies.** Vol. 2. № 3. Cambridge Mas.
- Pritsak O. 1982. “The Polovcians and Rus”. **Archivum Eurasiae Medii Aevi.** Vol. II. Wiesbaden.
- Szábo L. 1982. **Jaszsag.** Condolat.

